

Mariusz R. Drozdowski

University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-2132-9687

Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej

Polish Nobility's Opinions on the Political Reasons behind the Khmelnytsky Uprising

Abstract

The article discusses the political reasons for the Khmelnytsky Uprising, as they were expressed in the opinions of the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The outbreak of the Cossack insurrection led by Bohdan Khmelnytsky with the beginning of 1648, which from the first moment stimulated the broad strata of Ukrainian society and quickly transformed into a national liberation war, provoked terror in broad circles of the nobility. An additional factor influencing the mood of the noblemen was the growing awareness of Khmelnytsky's political ambitions, the implementation of which was a deadly threat to the current political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Therefore, the main part of the publication is devoted to discussing the views of the nobility on the subject of political motives underlying the Cossacks' armed resistance against the Polish-Lithuanian Commonwealth. These opinions fundamentally influenced the noblemen's assessment of the nature of the uprising. Detailed analysis is presented concerning such sources as correspondence, lauda, and sejmik instructions as well as occasional and journalistic literature. It is emphasised that there was a conviction among the nobility of the Republic of the political motives of the Cossack uprising. This conviction was based mainly on the news coming to the noblemen about Khmelnytsky's aspirations to separate Ukraine and build an independent state entity, referred to by the nobility as the Russian Principality. Understanding of the emancipatory aspirations of the insurgents by the gentry had a huge impact on the shape of the Republic of Poland's policy towards the events in Ukraine in the second half of the seventeenth century. Consequently, one of its main goals was to stop the movement that posed a threat to the wholeness and existence of the state.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Khmelnytsky Uprising, Ukraine, Russian state, nobility, integrity, Commonwealth.

Dzieje Kozaczyzny zaporoskiej, niewątpliwie jednego z najciekawszych zjawisk w dawnej Rzeczypospolitej, należą do tej grupy zagadnień, które wywoływały i nadal wywołują niegasnącą fascynację zarówno wśród historyków polskich, jak i obcojęzycznych. Niemalą rolę w powstaniu tego fenomenu odegrał fakt, że narastająca od drugiej połowy XVI wieku tzw. kwestia kozacka była jednym z ważniejszych problemów, przed którymi stanęła I Rzeczypospolita. Wynikał on zapewne również z tego, że epoka kozacka miała przełomowe znaczenie dla historii Ukrainy, przyczyniając się w dużej mierze do kształtowania tożsamości społecznej, narodowej i kulturowej jej mieszkańców. Wszystko to stawiało szlachtę przed koniecznością ustosunkowania się do coraz poważniejszego problemu kozackiego. Jednak większość projektów regulujących kwestię kozacką, które pojawiały się w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w., nie uwzględniała coraz silniejszych dążeń emancypacyjnych Kozaczyzny, co pomniejszało ich szansę na odegranie pozytywnej roli w rozwiązaniu palącej kwestii kozackiej¹.

Wybuch powstania kozackiego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego na początku 1648 r., które od pierwszej chwili pobudziło szerokie warstwy społeczeństwa ukraińskiego i bardzo szybko przekształciło się w wojnę narodowowyzwoleńczą, wywołał przerażenie w szerokich kręgach szlachty. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na nastroje szlachty była coraz powszechniejsza świadomość politycznych ambicji Chmielnickiego, których realizacja była śmiertelnym zagrożeniem dla dotychczasowego systemu politycznego Rzeczypospolitej.

Analiza już pierwszych reakcji szlachty na wybuch powstania na Ukrainie pokazuje, że dostrzegła ona emancypacyjne zamiary zwycięzcy spod Korsunia. Widać to wyraźnie w liście hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego do króla Władysława IV

¹ Zob. M. Drozdowski, *Od Wereszczyńskiego do Wiśniowieckiego. Koncepcje uregulowania kwestii kozackiej w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Człowiek w Europie. Migawki z podróży człowieka poprzez dzieje*, red. M. Franz, B. Siek, Toruń 2011, ss. 140–160.

z końca marca 1648 r., w którym nadawca wyraża m.in. swoje spostrzeżenia na temat motywów, które doprowadziły do wystąpienia kozackiego². W jego ocenie doprowadziły do niego nie wyzysk i krzywdy spotykające Kozaków od dzierżawców ukraińskich, ale przede wszystkim dążenia Zaporozców do pełnego uniezależnienia się od zwierzchnictwa Rzeczypospolitej³. Niejako na dowód słuszności swoich poglądów wobec rzeczywistych zamiarów Kozaków hetman informuje króla o trzech żądaniach Chmielnickiego, od których uzależniał on zakończenie rebelii:

Naprzód – abym z wojskiem z Ukrainy ustąpił; druga – abym pułkownik i wszystkie ich assydecye od pułków oddalił; trzecia – abym ordynacyą Rzptej zniósł i w takich zostawali wolnościach, przy jakich nie tylko nas z postronemi wadziliby, ale też i na majestaty ś.p. antecessorów i przodków WKMc i rękę swoją niezbożną podnosili⁴.

W świetle przytoczonych słów należy przyznać rację Władysławowi A. Serczykowi, zdaniem którego przywódca kozacki domagał się niemal całkowitej autonomii, albowiem zniesienie ordynacji z 1638 r., określającej status Kozaków rejestrowych, jak i wycofanie wojsk Rzeczypospolitej z terenów Ukrainy „oznaczało oddanie pełni władzy na Naddnieprzu w ręce Kozaczyzny”⁵.

O właściwym odczytaniu przez Potockiego intencji hetmana kozackiego świadczy przywołane przez niego stanowisko tego ostatniego wobec koncepcji Władysława IV zakładającej wyciszenie burzliwych

² M. Potocki, *hetman W. K., do króla Władysława IV (o początkach buntu kozackiego), bez daty, snadź na początku r. 1648, [w:] Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A. Z. Helcla, Kraków 1864, ss. 6–9; Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651), oprac., wstęp i przypisy M. Nagielski, Warszawa 1999, ss. 87–93.*

³ M. Potocki, *hetman W. K., do króla Władysława IV...*, s. 6.

⁴ *Ibidem*, s. 7.

⁵ W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998, ss. 50–51.

nastrojów na Ukrainie poprzez udzielenie Kozakom zgody na wypływanie na Morze Czarne. Hetman nie podzielał optymizmu króla co do skuteczności takiego rozwiązania, ponieważ uważał, że Chmielnicki nie jest zainteresowany zorganizowaniem wyprawy morskiej, a pragnie jedynie przywrócić Kozakom ich dawne przywileje i swobody⁶.

Potwierdzenie trafności spostrzeżeń hetmana koronnego odnajdujemy także w pismach Jana Ulińskiego i Stanisława Jaskólskiego skierowanych do prymasa Macieja Łubieńskiego⁷ oraz podkanclerzego koronnego Andrzeja Leszczyńskiego⁸ z 8 i 9 lipca 1648 roku. Obok relacji na temat bitwy pod Korsuniem zawierają one także informacje o przebiegu narady, do której doszło pod Białą Cerkwią pomiędzy Tuhaj-bejem, wziętymi do niewoli kozackiej hetmanami i rotmistrzem Jerzym Bałabanem⁹, a dotyczącej m.in. możliwości zawarcia ugody między Rzeczpospolitą a Kozaczną. Na zadane przez Mikołaja Potockiego pytanie o żądania Zaporozców występujący w imieniu hetmana kozackiego Tuhaj-bej odpowiedział:

Naprzód, aby po Białocerkiew udzielne mieli i ograniczone państwo; druga, żeby do dawnych byli przypuszczeni wolności; trzecia, aby do miast, zamków i dzierżaw ani starostowie, ani wojewodowie żadnego prawa nie mieli¹⁰.

O zabiegach Chmielnickiego zmierzających do utworzenia na obszarze Ukrainy niezależnego państwa i mianowania się jego władcą donosili także strażnik wielki koronny Samuel Łaszcz oraz podczaszy koronny Mikołaj Ostroróg. Pierwszy z wymienionych oznajmiał

⁶ M. Potocki, *hetman W. K., do króla Władysława IV...*, s. 8.

⁷ *List od PP. Jana Ulińskie[go] chorąży[go] halickie[go] i Stanisława Jaskólskie[go] strażnika wojskowe[go] do jmx. arcybiskupa gnieźnieńskie[go]*, Bar, 8 juny 1648 r., L'viv's'ka nacjonal'na naukova biblioteka Ukraïni imeni V. Stefaniika Nacional'noi akademii nauk Ukraïni (dalej: LNB), f. 5, nr 225/II, k. 59v.–62r.

⁸ J. Uliński i S. Jaskólski (*studzy Mikołaja Potockiego, hetmana W.K.*) *do xiędza Leszczyńskiego podkanclerzego*, Bar, 9 junii 1648, [w:] *Jakuba Michałowskiego...*, ss. 36–40.

⁹ Zob. E. Latacz, *Bałaban Jerzy h. Korczak*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, ss. 250–251.

¹⁰ *List od PP. Jana Ulińskie[go]...*, k. 61r.–61v.; *J. Uliński...*, s. 39.

z Dubna, że Kozacy pragną, aby aż po samą Białą Cerkiew rozciągało się ich „oddzielne księstwo”¹¹. Ostroróg zaś w piśmie do kanclerza Ossolińskiego z 4 czerwca 1648 r. donosił, że hetman kozacki tytułuje się księciem ruskim¹².

Podobne informacje znaleźć można w listach pisanych z terenów objętych walkami wojsk koronnych z Kozakami. W jednym z nich, pochodzącym ze Lwowa, czytamy, że Zaporozcy od przebywającego w niewoli tatarskiej hetmana polnego Marcina Kalinowskiego zażądali m.in. aby na Ukrainie Chmielnicki samodzielne księstwo kozackie utworzył¹³.

Hetman Potocki i Mikołaj Ostroróg nie byli jedynymi reprezentantami elity politycznej ówczesnej Rzeczypospolitej wyrażającymi swoje zaniepokojenie możliwością powstania samodzielnego tworu politycznego ze stolicą w Kijowie. Podobne obawy towarzyszyły znacznie większej liczbie jej przedstawicieli, o czym przekonujemy się m.in. z listu Adama Kisiela do prymasa Macieja Łubieńskiego z 31 maja, a więc pisanego po pierwszych zwycięstwach wojsk kozackich pod Żółtymi Wodami i Korsuniem.

W piśmie tym wojewoda braclawski podkreślał, że „Już servi nunc dominatu nobis. Novus formatur od niego ducatus”¹⁴. W dalszej części donosił zaś, że Chmielnicki proklamował Kijów swoją stolicą i apelował do mieszkańców tego miasta, aby przygotowywali się na jego przyjazd¹⁵. Potrzebę użycia wszystkich sił do ratowania zagrożonej w swym bycie ojczyzny tłumaczył wreszcie obawą o to, aby nie spotkał jej los Imperium Rzymskiego¹⁶. Nie ulega wątpliwości,

¹¹ *List S. Łaszczka do nieznanego adresata, Dubno, 6 juny 1648*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, (dalej: BCz), rkps 2576, s. 115.

¹² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (dalej: BOss), rkps 3564, k. 29r.–29v.

¹³ *List ze Lwowa „o trwogach ukraïnnnych”*, Lwów [sine anno], Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), rkps 90, s. 3.

¹⁴ *A. Kisiel, Wojewoda braclawski, do JMXcia Prymasa z 31 maja 1648*, [w:] *Jakuba Michałowskiego...*, s. 26.

¹⁵ *Ibidem*, s. 27.

¹⁶ „[...] radzić o niej [ojczyźnie] a prędko; ne dum consulitur Romae, capiatur (strzeż P. Boże) Capitolium”, *ibidem*, s. 30.

iz za jeden z zasadniczych celów podejmowanych przez hetmana kozackiego działań uważał Kisiel dążenia do powołania udzielnego księstwa, którego powstanie mogłoby doprowadzić do upadku Rzeczypospolitej.

Wyrażone przez właściciela Kisielina opinie zdawali się podzielać kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński oraz kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł. Świadczy o tym postawa, jaką zaprezentowali obaj panowie na sejmie konwokacyjnym w 1648 roku¹⁷. Już na pierwszym posiedzeniu deputacji powołanej przez sejm do ułożenia instrukcji dla komisarzy udających się na rozmowy z Chmielnickim Radziwiłł zwracał uwagę jej członkom na konieczność zachowania całości terytorium Rzeczypospolitej. Ku przestrodze przywołał przykład Holendrów i Neapolitańczyków¹⁸. Wtórował mu Ossoliński, który w swym wystąpieniu podkreślał, że jeśli Kozacy domagaliby się oderwania od Rzeczypospolitej jakiejś prowincji, wtedy należałoby rozprawić się z nimi przy użyciu siły¹⁹. Trzeba dodać, że kanclerz przestrzegał szlachtę przed utratą Ukrainy także na sejmie koronacyjnym Jana Kazimierza, radząc zawarcie porozumienia z Kozakami²⁰.

Żadnych wątpliwości co do rzeczywistych zamierzeń Chmielnickiego nie miał też marszałek konwokacji, starosta generalny wielkopolski Bogusław Leszczyński, który w mowie kondolencyjnej do braci zmarłego króla, wygłoszonej podczas obrad sejmu konwokacyjnego, podkreślił, że przywódca kozacki „Monarchia Ruska chciał zakładać w koncepcie swym”²¹. Również podkanclerzy koronny Andrzej Leszczyński w swym piśmie do podkomorzego pomorskiego

¹⁷ Zob. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, wyd. 2, Wrocław 2007, s. 64–71.

¹⁸ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, ss. 94–95.

¹⁹ *Ibidem*, s. 95.

²⁰ *Votum J. Ossolińskiego*, Warszawa, 30 stycznia 1649 r., [w:] *Diariusz sejmu koronacyjnego Jana Kazimierza 1649*, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, ks. 32, ss. 422–423.

²¹ *Kondolencya Bogusława Leszczyńskiego, Generała WielgoPol, Królewicom ich M.M.*, [w:] *Mowca polski albo wielkich senatorów powaga i ojczysta wymowa oratorów, sejmowe i pogrzebne mowy do głośnej wieków potomnych pamięci podane*, t. 1, Kalisz 1683, s. 67.

Michała Trzczińskiego donosił, że Chmielnicki „Już się ksiąźciem kijowskim i ruskim tytułuje, a dalej postępując, pod Włodzimierzem sedem belli chce założyć”²².

Z aspiracji politycznych Kozaków najwyraźniej zdawał sobie sprawę także wojewoda ruski Jeremi Wiśniowiecki. Jego zapatrywaniom w tej kwestii przyjrzymy się, analizując pismo *Respons na tę „Sentencją o uspokojeniu wojska zaporoskiego” Anno 1649*²³, będące – przypomnijmy – najobszerniejszą wykładnią poglądów wojewody ruskiego na problem kozacki.

Dokument ten powstał jako odpowiedź na propozycje rozwiązania kwestii kozackiej sformułowane przez Adama Kisiela w piśmie *Sententia o uspokojeniu wojska zaporoskiego jednego szlachcica polskiego*²⁴. Choć nie udało się jak dotąd ustalić jego autora, to jednak treść utworu za głównego inspiratora jego powstania każe uważać właśnie Wiśniowieckiego.

Większą część *Responsu...* wypełnia polemika z wysuniętym przez wojewodę braclawskiego projektem wyodrębnienia z terytorium Rzeczypospolitej obszaru, nad którym kontrolę mieliby sprawować wyłącznie Kozacy. Autor omawianego tekstu uważa ideę nadania Zaporozcom autonomii terytorialnej za błędną i szkodliwą, mogącą doprowadzić do powstania samodzielnego państwa kozackiego stanowiącego zagrożenie dla bytu Rzeczypospolitej²⁵.

Przywołany fragment niewątpliwie dowodzi, że ksiąź Jeremi zdawał sobie sprawę z dążeń Chmielnickiego do utworzenia własnego państwa w pełni niezależnego i – co najważniejsze – całkowicie oderwanego od Rzeczypospolitej.

²² *Dokumenty ob Osvoboditel'noj vojne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg.* (dalej: DOV), sost. A.Z. Baraboj, I.L. Butič, A.N. Katrenko, E.S. Kompan, Kiev 1965, s. 43.

²³ *Respons na tę „Sentencją o uspokojeniu wojska zaporoskiego” Anno 1649*, [w:] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – materiały*, t. 1: 1648–1660, zebrala i oprac. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, ss. 31–39.

²⁴ [A. Kisiel], *Sententia o uspokojeniu wojska zaporowskiego jednego szlachcica polskiego*, [w:] *Pisma polityczne...*, ss. 27–31.

²⁵ *Respons na tę „Sentencją...*, s. 37.

Podobnych opinii unaoczniających świadomość szlachty w kwestii celów Chmielnickiego można by cytować więcej. Pewnym ich uzupełnieniem są zauważalne w dostępnym materiale źródłowym dotyczącym powstania kozackiego sformułowania mogące wskazywać na istnienie przeczucia emancypacyjnych dążeń Kozaczyzny zaporoskiej zarówno wśród elity politycznej, jak i – przede wszystkim – wśród szerszych kręgów szlachty Rzeczypospolitej. Wyrażenia takie jak „zagrożenie całości Rzeczypospolitej”, „zatrzymanie całości Rzeczypospolitej”, „za całość Rzeczypospolitej”, „o całość Rzeczypospolitej”, „ratowanie całości Rzeczypospolitej” itp. zdają się wyrażać obawy sporej części szlachty przed pomniejszeniem obszaru Rzeczypospolitej. Wynikały one – jak należy uważać – z przeświadczenia szlachty, że Chmielnicki nosi się z zamiarem odłączenia Ukrainy i budowy samodzielnego tworu państwowego określanego mianem księstwa kozackiego czy ruskiego.

Warto też zauważyć, że tego rodzaju sformułowań nie znajdujemy w dokumentach z czasów wcześniejszych powstań kozackich²⁶. Pojawiają się one natomiast przy okazji tych konfliktów Rzeczypospolitej z państwami ościennymi, które groziły ograniczeniem jej terytorium, takich jak druga wojna północna²⁷.

²⁶ Z. Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961, ss. 25–40, 100–131; *idem*, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, seria „Dzieje narodu i państwa polskiego”, t. 2, z. 27, Kraków 1989, ss. 14–20, 51–57; W.A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984, ss. 88–93, 122–136, 256–264, 302–306, 331–345; *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego: hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005, *passim*; M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007; A. Borowiąk, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010; V.O. Šerbak, *Antifeodal'ni ruhi na Ukraïni naperedodni vizvol'noi vijni 1648–1654 rr.*, Kyiv 1989; *idem*, *Formuvannâ kozac'kogo stanu v Ukraïni (druga polovina XV – seredina XVII st.)*, Kyiv 1997; S. Lep`âvko, *Kozac'ki vijni kiniâ XVI st. v Ukraïni*, Černigiv 1996.

²⁷ *Podkomorzy przemyski wzywa szlachtę zbrojno na 1 października pod Przemysł, w obozie pod Mościskami 22 września 1655 r.*, [w:] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie (dalej: AGZ)*, t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, Lwów 1911, s. 181; *Laudum ziemian przemyskich z 12 września 1656 r.*, [w:] AGZ, t. 21, s. 198; *Laudum ziemian sanockich, z 3 i 14 października 1656 r.*, [w:] AGZ, t. 21, s. 204; *Laudum sejmiku halickiego*

Poczucie, że integralność Rzeczypospolitej jest zagrożona, towarzyszyło szlachcie od samego początku powstania kozackiego. Już na początku maja 1648 r. pułkownik Krzysztof Korycki w liście do wojewody sandomierskiego księcia Władysława Dominika Zasławskiego-Ostrogskiego wskazywał na groźbę rozbicia jedności terytorialnej państwa wynikającą z realnej możliwości klęski wojsk koronnych walczących pod Żółtymi Wodami²⁸. Także kanclerz Ossoliński pisał Adamowi Kisielowi po otrzymaniu wiadomości o klęsce hetmana Potockiego w bitwie pod Korsuniem o konieczności znalezienia sposobu utrzymania całości Rzeczypospolitej²⁹.

Wart przywołania w tym miejscu jest także fragment listu napisanego przez uciekinierów ze Lwowa do prymasa Łubieńskiego³⁰, a podpisanego przez wojewodę ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego, podczaszego koronnego Mikołaja Ostroroga, starostę lwowskiego Adama Hieronima Sieniawskiego, wojewodę podolskiego Stanisława Potockiego oraz starostę łomżyńskiego Hieronima Radziejowskiego. Starając się na samym jego początku wyjaśnić przyczyny opuszczenia twierdzy, piszący zapewniali, że uczynili wszystko, co było potrzebne do „zatrzymania całości ojczyzny, a oddalenia, ile być mogło, co dzień to większego niebezpieczeństwa”³¹. Interesujący jest też końcowy ustęp anonimowego *Diariusza errorów ich mm. pp. regimentarów pod Piławcami*³², w którym autor stwierdza, że na lwowskiej naradzie z udziałem wspomnianych powyżej sygnatariuszy pisma do interrexa radzono tak o sposobach wstrzymania pochodu wojsk kozacko-tatarskich, jak i o „zatrzymaniu całości Rzptej”³³.

z 26 czerwca 1657 r., [w:] AGZ, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, Lwów 1939, s. 86.

²⁸ *Kopia listu p. Koryckiego pułkownika ks. j. m. p. woj. Sandomierskiego, [sine locum] 1648 r.*, [w:] DOV, s. 28.

²⁹ *Respons j.m. panu wojewodzie od j.m.p. kanclerza, [s.l.] 5 juny 1648 r.*, BOss, rkps 206, k. 95v.

³⁰ *Kopia listu od ich mm. pp. komisarzy ze Lwowa do j.m. ks. arcybiskupa, Jaworów, 6 octobris 1648*, [w:] DOV, ss. 159–160.

³¹ *Ibidem*, s. 159.

³² *Diariusz errorów ich mm. pp. regimentarów pod Piławcami*, [w:] DOV, ss. 131–134.

³³ *Ibidem*, s. 134.

Swojego przekonania, że walka z Kozakami jest walką także w obronie niepodzielności Rzeczypospolitej, nie ukrywał również hetman polny litewski Janusz Radziwiłł. Co więcej, dawał mu wyraz w obfitej korespondencji skierowanej zarówno do szlachty, jak i do przedstawicieli ówczesnych elit państwowych. Wymowny w swej treści jest list do obywateli województwa wileńskiego z 9 października 1649 r., w którym nadawca podkreślał ofiarność wojska „dla całości miłej ojczyzny”³⁴.

Zajmujący nas motyw **całości** pojawia się wreszcie w wielu laudach i instrukcjach sejmików, zarówno koronnych, jak i litewskich. Ograniczymy się tu do prezentacji kilku z nich, tj. tych najlepiej ilustrujących rozpatrywany problem. Do takich należy niewątpliwie instrukcja sejmiku wiszeńskiego z 15 grudnia 1651 r., w której szlachta ruska w dosadny sposób dała wyraz swej obawie o możliwość rozbicia jedności Rzeczypospolitej³⁵.

Podobne stwierdzenia odnajdujemy w instrukcji sejmiku średzkiego na sejm 1650 r., zalecającej posłom, aby podziękowali królowi za podejmowane przez niego starania na rzecz „całości Rzptej”³⁶. Szlachta województwa brzeskiego napominała swych posłów wysłanych na sejm konwokacyjny 1648 r., aby wobec utraty Ukrainy „wojska kwarcianego, zniesienia wodzów raczej o całości ojczyzny, o obronie i uskromieniu rebely o opatrzeniu granic mówić”³⁷. Szlachta z województwa lubelskiego w instrukcji z 25 czerwca 1648 r., wskazując na zagrożenie integralności państwa, nakazywała swym

³⁴ *List do obywateli województwa wileńskiego, Lubecz, 9 octobris 1649*, [w:] *Diariusz kancelaryjny Janusza Radziwiłła* (dalej: *Diariusz kancelaryjny*), AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, nr 36, s. 249.

³⁵ *Instrukcja sejmiku Wiszyńskiego posłom na sejm z 15 grudnia 1651 r.*, [w:] AGZ, t. 21, s. 89.

³⁶ *Artykuły sejmiku średzkiego na sejm dwuniedzielny pro d[ie] 5 dec[embris] od KJM. w Wars[zawie] złożony, jch. pp. posłom dane 1650 z 7 novembris 1650*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, rkps Steinwehr, F 37/III, k. 441r.

³⁷ *Instrukcja województwa brzeskiego z 25 juni 1648*, BCz, rkps 142, Teki Narusze-wicza, t. 142, ss. 247–248.

przedstawicielom podjęcie działań na rzecz jak najszybszego obrania przez sejm konwokacyjny naczelnego wodza³⁸.

Na polityczne aspiracje Kozaczyzny zwracają uwagę także inne zachowane przekazy źródłowe pochodzące z interesującego nas okresu. Autor *Dyskursu o terażniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej* ostrzegając przed zgubnym dla Rzeczypospolitej rozwiązaniem konfliktu w sposób pokojowy, jednocześnie wskazywał, że Kozacy „sobie rzplątą nową kozacką albo Księstwo Ruskie (którego snadź ktoś afektuje) założą”³⁹.

Równie znamienna jest treść pisma *Dyskurs, jeśli aprobować czy-li nie punkta Kozakom pod Zborowem podane*?⁴⁰. Jego anonimowy twórca przewidywał, że oddanie Kozakom Ukrainy przyczyniłoby się do znaczącego wzmocnienia ich siły, co w konsekwencji doprowadziłoby do zguby Rzeczypospolitej. Powołując się na przypadek Holendrów, przestrzegał on także przed możliwością powstania państwa kozackiego: „Świeżym przykładem Holendrów, którzy zrazu do różnych się chcieli przyłączyć państw, aż gdy z siełami się swymi obaczeli, novam condiderunt sibi rempublicam”⁴¹.

Wtórował mu Samuel Twardowski, który w jednym z fragmentów *Wojny domowej*... zanotował:

Także i Rakocemu pierwej rady doda,
Ieżeli wzajem, kiedy on dopnie sam Korony,
Zostawi go [Chmielnickiego] przy ziemi Ruskiej udzielony,
I Kijów za książęcą będzie miał stolicę⁴².

³⁸ *Instrukcja województwa lubelskiego z 25 czerwca 1648 r.*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAU i PAN), rkps 8323, Teki Pawińskiego, nr 6, k. 569v.

³⁹ *Dyskurs o terażniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej*, [w:] *Pisma polityczne...*, s. 9.

⁴⁰ *Dyskurs, jeśli aprobować czy-li nie punkta Kozakom pod Zborowem podane?*, [w:] *Pisma polityczne...*, ss. 50–51.

⁴¹ *Ibidem*, s. 50.

⁴² *Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potom Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*, cz. 1, Kalisz 1681, s. 44.

Władcze zapędy Chmielnickiego nie uszły także uwadze anonimowego autora *Historii o panowaniu niefortunnym Jana Kazimierza króla polskiego*, który w ustępie poświęconym rozmowom pokojowym między hetmanem kozackim a wyznaczonymi przez Rzeczpospolitą komisarzami w Perejasławiu w lutym 1649 r. dowodził, że na końcowe ustalenia istotny wpływ miało przeświadczenie tego pierwszego, jakoby był już księciem całej Rusi⁴³.

Z informacją o państwie ruskim, którego niekwestionowanym przywódcą jest Bohdan Chmielnicki, spotykamy się też w *Opisaniu wojny kozackiej...*⁴⁴. Zwycięzca spod Piławiec po zawarciu ugody zborowskiej wysłał tu swych posłów do sułtana z obietnicą, że będzie mu wiernym „z Państwem Ruskim [...] hołdownikiem, byle go wziął w swą protekcję i to Państwo odebrać [...], dopomógł”⁴⁵.

Motywy tureckiej protekcji nad Ukrainą dla zilustrowania politycznych aspiracji hetmana kozackiego posłużył się też Jan Wawrzyniec Rudawski. Donosił on, że w odpowiedzi na skierowaną przez Chmielnickiego do władcy imperium osmańskiego prośbę o opiekę i pomoc w „świętej i słusznej” sprawie ludu ruskiego, „Sułtan turecki przysłał Chmielnickiemu kaftan bogato haftowany – symbol nadania mu kraju, wraz z tytułem Księcia Rusi, a pełnomocnika jego przypuścił do Porty”⁴⁶.

Wreszcie o zamiarze przywódcy kozackiego dotyczącym oderwania Ukrainy od Rzeczypospolitej informował Wespazjan Kochowski. W przemówieniu do Chmielnickiego, przypisanym przez Kochowskiego wojewodzie braclawskiemu Adamowi Kisielowi a wygłoszonym podczas pertraktacji pokojowych w Perejasławiu, czytamy:

⁴³ *Historja o panowaniu niefortunnym Jana Kazimierza króla polskiego*, LNB, f. 5, nr 646/1, s. 79.

⁴⁴ *Opisanie wojny kozackiej to jest buntów Chmielnickiego z namieniem różnych wojen z postronnymi monarchami jak podczas tak z okazji tych buntów pochodzących*, LNB, f. 5, nr 2098/II, ss. 22–78.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 44.

⁴⁶ J.W. Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 1, tłum. i oprac. W. Spasowicz, Sankt-Petersburg–Moghylew 1855, s. 126.

Już dość masz szczęścia i fortuny, nie spuszczażę go na wojny decyzją, żeby cię twe szczęście nie odstąpiło; porzuć tę dumę, staraj się co tobie i drugim całość przyniesie, ani usiłuj zgubić Polski, Ruś chcąc wywyższyć. Albo rozumiesz, że się odłączywszy od Polski Tatarom i Turkom obronisz się sam? bynajmniej!⁴⁷

Powyższe rozważania pokazały bezsprzecznie, że wśród szlachty Rzeczypospolitej istniało przekonanie o politycznych motywach zrywu kozackiego. Należy tu podkreślić, że przekonanie to opierało się głównie na dochodzących do niej wieściach o dążeniach Chmielnickiego do odłączenia Ukrainy i budowy samodzielnego tworu państwowego, określanego przez nią mianem Księstwa Ruskiego. Rozumienie przez szlachtę emancypacyjnych dążeń powstańców miało ogromny wpływ na kształt polityki Rzeczypospolitej wobec wydarzeń na Ukrainie w drugiej połowie XVII wieku. Jednym z jej zasadniczych celów było powstrzymanie ruchu niosącego ze sobą zagrożenie dla całości i istnienia państwa.

Bibliography

Opracowania

- Borowiak A., *Powstanie kozackie 1638*, Inforteditions, Zabrze 2010.
- Drozdowski M.R., *Od Wereszczyńskiego do Wiśniowieckiego. Koncepcje uregulowania kwestii kozackiej w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Człowiek w Europie. Migawki z podróży człowieka poprzez dzieje*, red. M. Franz, B. Siek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.
- Gawęda M., *Powstanie kozackie 1637*, Inforteditions, Zabrze 2007.
- Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki*, wyd. 2, Ossolineum, Wrocław 2007.
- Latacz E., *Balaban Jerzy h. Korczak*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1935.
- Lep`ávko S., *Kozac`ki vijnj kinciã XVI st. v Ukraïni*, Siverianska dumka, Černigiv 1996.
- Serczyk W.A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984.

⁴⁷ W. Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859, s. 42.

- Serczyk W.A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Avalon, Warszawa 1998.
- Šerbak V.O., *Antifeodal'ni ruhi na Ukraïni naperedodni vizvol'noi vjini 1648–1654 rr.*, Naukova dumka, Kyiv 1989.
- Šerbak V.O., *Formuvannâ kozac'kogo stanu v Ukraïni (druga polovina XV – seredina XVII st.)*, Kyiv 1997.
- Wójcik Z., *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1961.
- Wójcik Z., *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, seria „Dzieje narodu i państwa polskiego”, t. 2, z. 27, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1989.

Archiwa

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, nr 36.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, ks. 32.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 90.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 2576.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, t. 142
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 8323.
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Teki Pawińskiego, nr 6.
- Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, rkps Steinwehr, F 37/III.
- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, rkps 3564.
- L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka Ukraïni imeni V. Stefanika Nacional'noi akademii nauk Ukraïni, f. 5, nr 225/II, nr 646/1, nr 2098/II.

Inne źródła

- akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1911–1939.
- Baraboj A.Z., Butič I.L., Katrenko A.N., Kompan E.S. (red.) *Dokumenty ob Osvoboditel'noj vojne ukraïnskogo naroda 1648–1654 gg.*, Naukova dumka, Kyiv 1965.
- Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A. Z. Helcla*, Kraków 1864.
- Kochowski W., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859.

- Biedrzycka A. (red.), *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego: hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, Societas Vistulana, Kraków 2005.
- Mowca polski albo wielkich senatorów powaga i ojczysta wymowa oratorów, sejmowe i pogrzebne mowy do głośniejszych wieków potomnych pamięci podane*, t. 1, wyd. J.K. Pisarski, Kalisz 1683.
- Ochmann-Staniszevska S. (red.), *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka–Eksorbitancje–projekty–materiały*, t. 1: 1648–1660, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980.
- M. Nagielski (red.), *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651)*, Viking Books, Warszawa 1999.
- Rudawski J.W., *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 1, tłum. i oprac. W. Spasowicz, Sankt-Petersburg–Moghylew 1855.
- Wojna domowa z Kozaki i Tatury, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*, Kalisz 1681.